

пам'ятки до друку — історика, археографа та визначного архівіста О. Ф. Малиновського (1762—1840) та М. М. Бантиша-Каменського (1737—1814), теж архівіста. «Істориком України» був його син Д. М. Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России» (В 4 т. 1882).

Корисно згадати тут і праці перших скептиків. М. П. Рум'янцеv, митрополит Євгеній Болховітінов та А. Л. Шльоцер (два останні — до переіні своїх поглядів) висловлювалися усно. Надруковані були, зокрема, такі праці: Качановский М. Взгляды на успехи российского вѣтѣства в первой половине истекшего столетия // Труды и летопись ОИДР. М., 1812. Ч. 1. С. 20—22; Строев П. Хронологический указатель материалов отечественной истории, литературы. Произведения до начала XVIII века // ЖМНП. 1834. Июль. С. 155; Сенковский Я. «Умозрительные и опытные основания словесности». Соч. А. Глаголева. СПб., 1834; Рец. // Библиотека для чтения. 1834. Т. 4. С. 5—6; Его же. Игорь, князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля. СПб., 1854; Рец. // Библиотека для чтения. 1854. Т. 124. № 7. С. 155. Але найбільш, мабуть, цікаве з цього боку не згадане у Грушевського «рассуждение» визначного російського слов'янофіла К. С. Аксакова «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка» (1846); в новітньому перевиданні: Аксаков К. С., Аксаков И. С. Литературная критика. М., 1982. С. 63—66.

Далі згадуються такі праці: Максимович М. А. Песнь о полку Игореве: Из лекций о русской словесности, читанных в 1835 г. в Университете св. Владимира. СПб., 1837; Его же. Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем русском языке / Изд. с пер. на нынешний русский язык проф. русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. К., 1837; Дубенский Д. Слово о плъку Игоревъ Святославля Пѣтворца старого времени. Объясненное по древним письменным памятникам // Рус. достопамятности. М., 1844. Ч. 3. С. 1—V. 1—316; Пекарский П. Слово о полку Игореве по списку, найденному между бумагами имп. Екатерины II // Зап. Академии Наук. 1864. Т. V, № 2. С. 1—43; Тихонравов Н. С. Слово о полку Игореве: Изд. для учащихся. М., 1866; Грамматин Н. Ф. Рассуждение о древней русской словесности. М., 1809; Его же. Критическое рассуждение о «Слове о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1822. Ч. 126, № 18. С. 113—139.

Розглядаючи проблему «української стихії» в «Слові», зокрема мовної, Грушевський посилається на такі праці: Калайдович М. Ф. Опыт решения вопроса, на каком языке писано песнь о полку Игореве // Тр. ОЛРС. 1818. Ч. 2. С. 1—32; Полевой Н. А. История русского народа. М., 1830. Т. 2; Т. 3. Его же. Очерки русской литературы. М., 1839. Сучасний стан вивчення питання про національне забарвлення мови «Слова» характеризує узагальнююча стаття «Язык „Слова о полку Игореве“», що поміщена в кн.: Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Крат. энциклопед. слов. Минск, 1989. С. 239—240. Про мову пам'ятки тут сказано лише, що це «типова (?) літ. мова Київської епохи в історії схід. слов'ян, яка виникла на живій народній оснзві». Це марнослів'я відповідає загальному рівню книжки, щоправда, напрочуд багато оздобленої іконографічним матеріалом; сам автор фігурує на трьох фото, а добрий його знайомий «академік АН СРСР... І. В. Петрянов-Соколов» — на двох (с. 46, 141). Повертаючись до замітки про мову «Слова», відзначимо, що в кінці її сказано: «Все більшого значення набувають праці, в яких мова «Слова» вивчається на тлі широких діал. ареалів трьох схід.-слов. мов». Хоча пам'ятку і вважають своїм надбанням три народи, немає сумніву, що виникла вона на терені лише одного з них, тож найбільше значення тут все ж таки мають вивчення говірок українських (Німчук В. В. «Слово

о полку Ігоревім» і народна мова // Мовознавство. 1967. № 4. С. 79—81; 1968. № 1. С. 36—40) та південно-російських: *Козырев В. А.* Словарные параллели к лексике «Слова о полку Игореве» в современных брянских и других народных говорах // Брянские говоры. Л., 1975. Вып. 3. С. 56—148; *Его же.* Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // ТОДРЛ. Т. 31. С. 93—103.

А коли текст «Слова» розглядається як нічийний, а мова його — «типовою літературною», не дивно, що у виданнях згладжуються й ті протоукраїнські мовні риси, що в ньому збереглися на шляху від авторського тексту до давнього російського списку мусин-пушкінського збірника. Так, в усіх реконструкціях давньоруського тексту «Слова» — від виданої в серії «Литературные памятники» 1950 р. до зробленої нещодавно М. О. Мещерским та О. О. Бурикіним (Слово о полку Игореве. Л., 1985) — українська форма наказового способу, що збережена і в виданні 1800 р. і в Катерининській копії, послідовно виправляється на «типову»: було «Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи верезени...», виправлено на «понизите», «вонзите».

Наступні сторінки розділу присвячено колізії «книжності — фольклорності» пам'ятки в історії її вивчення. Тут, зокрема, названі праці: *Буслаев Ф. И.* Об эпических выражениях украинской поэзии: По поводу выхода сборника украинских песен Максимовича // Москвитянин. 1850. № 18, ч. 5. С. 19—36; *Белинский В.* Русская народная поэзия // Отеч. зап. 1849. № 11. С. 5—18; *Погодин М. П.* Письмо к С. Шевыреву о десятой его лекции // Москвитянин. 1845. № 1. С. 14—22; *Максимович М. А.* О народной исторической поэзии в древней Руси: Письмо к М. П. Погодину // Москвитянин. 1845. № 3. С. 1—7; № 8. С. 47—57 (передруковано: *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К., 1880. Т. 3. С. 480—497); *Погодин М. П.* Ответ М. А. Максимовичу // Москвитянин. М., 1845. № 3. С. 7—10. *Вяземский П. П.* Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; *Лавровский Н. А.* О новом чешском переводе «Слова о полку Игореве» // ЖМНП. 1870. Октябрь. С. 276—302; *Майков Л. Н.* О былинах Владимиров цикла. СПб., 1863; *Миллер Всеv. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; *Веселовский А. Н.* Новый взгляд на Слово о полку Игореве: По поводу статьи В. Миллера // ЖМНП. 1877. Август. С. 267—306; *Барсов Е.* Причитания Северного края. М., 1872. Ч. 1; 1882. Ч. 2; *Владимиров П. В.* Слово о полку Игореве // Университетские изв. 1894. Вып. 1. С. 65—135; *Его же.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900. С. 278—354. Скільки ж Грушевський повертається до нього в розділі «Форма „Слова“», то й ми наведемо сучасну літературу питання в коментарі до цього розділу.

Останній уступ розділу присвячено проблемі усталення тексту «Слова». Тут згадано, між іншим, змістовну працю: *Козловский И. И.* Палеографические особенности погибшей рукописи Слова о полку Игореве // Древности: Тр. Моск. археолог. о-ва. 1890. Т. 13. С. 3—15: Що ж до видань «Слова», то найкращими науковими вважаються: *Перетц В. М.* Слово о полку Ігоревім: Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку: Вступ. Текст. Коментар. К., 1926; Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950; Слово о полку Игоревъ в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. / Підгот. С. І. Маслов. К., 1953; «Слово о полку Ігоревім» та його поетичні переклади і переспіви / Підгот. Л. Махновець. К., 1967; Слово о полку Игореве / Вступ. ст. Д. С. Лихачева; Сост. и подгот. текстов

Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; Примеч. О. В. Творогова, Л. А. Дмитриева, Л., 1967; Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и пер./ Сост., вступ. ст., подгот. древнерусского текста, коммент., В. И. Стеллецкого. М., 1981; Слово о полку Игореве / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 372—387; 679—688. Вироблені лєнінградськю текстологічною школою Д. С. Лихачова дуже суворі й вимогливі критерії в оцінці реконструкцій давньоруських пам'яток (Див.: *Лихачев Д. С. Текстология...* С. 462—478) обумовлюють досить холодні ставлення сучасних медієвістів до таких «гіперреконструкцій» тексту пам'ятки, які запропоновані були Р. О. Якобсоном та Б. О. Рыбаковым: *Jakobson R. La Geste du Prince Igor — épopée russe du douzième Siècle / Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'H. Gregoire, R. Jakobson et M. Szeftel, assistés de J. A. Joffe // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Ecole Libre des Hautes Etudes à New York, Université Libre de Bruxelles. New York, 1948. T. 8; Якобсон Р. О. Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // ТОДРЛ. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 116—121 (переклад реконструкції російською мовою); Рыбаков Б. А. Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. М., 1985. С. 25—68. Про останню працю див.: Яценко Б. И. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. 1987. № 3. С. 105—111.*

Зміст «Слова»

Переклад тексту пам'ятки, який подає тут Грушевський, сам по собі містить оригінальні її тлумачення, і хоча автор не хотів перетворювати «цей розділ в коментарій», є тут і елементи коментаря. Оскільки ж розуміння деяких місць «Слова» в останні десятиріччя суттєво оно-вилося, надамо й ми — там, де це необхідно, — стислий коментар до деяких тлумачень Грушевського.

Початок поеми й тепер викликає у деяких дослідників підозру щодо його відповідності авторському тексту. Відзначимо спробу Р. Манна продемонструвати можливість втрати тут цілої сторінки: *Mann R. Is There a Passage Missing at the Beginning of the Igor Iale? // Slavic Review (New York). 1982. № 4 (41). P. 666—672.*

Коментуючи фрагмент «Игоревн, того (Олга) внуку», М. Щепкіна висувала ще й третє тлумачення: «того (Бояна) внуку»; на цьому було побудовано її гіпотезу про автора Слова як дійсного, а не метафоричного онука Боянового: *Щепкина М. О личности певца «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1960. Т. 16. С. 73—79.*

В «Посулю» тепер бачать кордон Руської землі з Великим степом, отже, воно в коментованім фрагменті, всупереч думці Грушевського, «на місці».

Рефрен «О руская земле! Уже за Шеломянемъ еси» пояснюють тепер не лише так, як це робив Грушевський. В «Руській землі» бачать військо Игореве (В. І. Стелецький), «за Шеломянемъ» першодруку тлумачать як за «Изюмським високим курганом» (П. Бутков.— Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» (Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1984. Вып. 6. С. 177) або як за «вододілом Дніпра і Дону» (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1972. С. 233—234; 242—243).*

У фрагменті «Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ» хан за логікою подій не тікає, навпаки, він веде військо до наступу, оточуючи Игореву дружину.

Перша з наведених Грушевським Інтерпретацій фрагмента «заря свѣтъ запала» належить М. О. Максимовичу, друга — Ф. І. Буслаєву. Зараз більш популярне тлумачення, за яким «запала» — аорист, що відповідає українському «запалити». Див.: *Зарубин Н. Н.* Заря утренняя или вечерняя? // *ТОДРЛ.* 1935. Т. 2. С. 113; *Мещерский Н. А., Бурьякин А. А.* Коментарии к тексту «Слово о полку Игореве» // *Слово о полку Игореве.* Л., 1985. С. 450.

Гадку Грушевського, що фрагмент, який починається словами «Была вѣчи Трояни...», — це «уривок-парафраза з Боянових пісень», без посилань на Грушевського розвивав М. М. Тихомиров у цитованій вище праці «Боян й Троянова земля».

У слові «харалужныя» історик бачить «татарську назву доброї сталі», приймаючи тим самим одне з перших пояснень цього гапаксу: *Бутков П.* Нечто к Словоу о полку Игореве // *Вестн. Европы.* 1821. Ч. 121. С. 38. Але ж саме з тими народами, що отримали згодом загальну назву «татар», герої «Слова» не контактували. Після П. Буткова було висунуто багато гіпотез щодо етимології та значення цього слова, більшість з яких зібрано в кн.: *Словарь-справочник «Слова...».* Вып. 6: С. 114—118. Своєю простотою приваблює гіпотеза, за якою мова йде про сталь та мечі з неї, що походили з домниць волинського села Харалуг: *Дем'янюк Г. С.* Біля джерел. Львів, 1980. С. 42—44. Загадка етимологічна — на цей раз назви села — лишається й при такому розумінні.

Темне місце «Съ тоя же Каялы Святопольк повелѣя отца своего между угорськими иноходьци ко Святей Софїи къ Киеву» продовжує непокоїти дослідників. І. М. Кудрявцев знайшов у Софійському першому літописі та в Новгородському п'ятому літописі запис, в якому князя Ізяслава, так само, як і в Слові, поклали «в святїй Софїи в Києвъ»: *Кудрявцев И. М.* Заметка к тексту «Слова о полку Игореве» «Съ тоя же Каялы Святополькъ...» // *ТОДРЛ.* 1949. Т. 7. С. 407—409. Д. С. Лихачов вважає, що відомості з історії Русі XI ст. автор узяв з літопису Ігоря Святославича, що був продовженням літопису Ігорєвого батька Святослава Ольговича, а цей, теж гіпотетичний літопис базувався на новгородській літописній традиції: *Лихачев Д. С.* Новгородские черты в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ.* 1985. Т. 38. С. 508—511. Л. Є. Махновець відкидає ці побудови як непотрібні і доводить, що в літописах йдеться про похорон Ізяслава не в Десятинній і не в Київській Софії, а в іншій «церкві святыя Богородица». Мова йде «про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену у 1039 році». А вираз «Слова» «ко святїи Софїи къ Киеву» Л. Є. Махновець пояснює так: «Софія тут просто є символом Києва, так, як собор Святого Петра — символом Риму»: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». К., 1989. С. 150—151. Можна додати, що через кілька десятиріч тверитин Афанасій Нікітін напише «Пойдох от Спаса святаго Златоверхаго...», а не «из Твери» (Хоженіе за три моря Афанасія Никитина / *Изд. подгот. Я. С. Лурье и Л. С. Семенов.* Л., 1986. С. 5).

Виправлення в цьому ж реченні «съ... Каялы» на «съ... Канины» пропонував у свій час М. О. Максимович, а в наш час — О. І. Попов: *Попов А. И.* «Каяла» и «Канина» в «Слове о полку Игореве» // *Рус. лит.* 1967. № 4. С. 217—221. Що ж до появи тут у такому разі «Каяли», то запропоноване колись І. Смирновим розуміння її як поетичної назви реального Сююрля було розвинуте Є. В. Барсовим, котрий припускав навіть, що «Нежгатіна нива, де загинув Ізяслав 1-й, з таким же правом могла бути названою Каялою-нивою чи, що те ж саме, Жаль-нивою»;

Барсов Е. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1889. Т. 3. С. 356. Реконструючи хід творчої думки автора «Слова», Грушевський близький тут до міркувань О. О. Потебні. Див.: *Потебня А. А. Слово о полку Игореве*. Харків, 1914. С. 55. У наш час метафоричне розуміння «Каялы» як «Жаль-ріки» захищають Л. О. Дмитрієв (*Дмитриев Л. А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1953. Т. 9. С. 30—38*) та Б. О. Рibaков (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 223—224*).

Тепер фрагмент «Усобица княземъ на поганые погыбе» читають так, як у виданні 1800 р., з перекладом: «Війна князів проти поганих припинилася».

В тлумаченні «Карна и Жля» першовидання сучасні коментатори йдуть тим же шляхом, що й Грушевський. В. О. Козирев знайшов близькі відповідники до них у територіально близьких до Новгород-Сіверщини говірках: *Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 102*.

Фрагмент, у якому половці «емляху дань по бѣль отъ двора», дійсно, один із найзагадковіших у пам'ятці: ясна річ, що ці кочовики під час своїх нападів на Руську землю ніякої данини брати були не в змозі. Тому ця фраза, що є ремінісценцією з «Повісті врем'яних літ» (під 859 р.), зайняла своє місце в системі аргументації новітніх скептиків, а також дала Л. М. Гумільову привід віднести створення «Слова» до середини XIII ст., коли степняки-монголи дійсно обклали Русь «подимною» даниною: *Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 305—345*. Грушевський дає, як на наш погляд, блискуче за своєю дотепністю пояснення, до того ж збагачує при цьому емоційну палітру Ігоревої пісні «гіркою іронією».

Далі він припускає, що «по бѣль» може значити «по невольниці». Ця нова здогадка пропонується Грушевським «при тім», цебто в контексті іронії на князів, що передали своє право на данину половцям.

Доводиться відзначити, що сучасні українські дослідники пропонують це тлумачення без посилянь на Грушевського та оминаючи його досить складну побудову щодо іронічного контексту фрази. Так, Л. Є. Махновець наводить це тлумачення в своєму виданні «Слова» (К., 1983. С. 209), а в розвідці про автора пам'ятки зізнається, що «додумався» до нього «ще в 1951 році, але не одважився раніш оприлюднити цю думку»: *Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 141*. О. Мишанич доповнює: «Ще біль — біле полотно, сувій білого полотна»: *Слово о полку Игоревім / Упоряд. та прим. О. Мишанича. К., 1986. С. 302*.

У фрагменті «и великое буйство подасть Хинови» Грушевський обережно тлумачить останнє слово як назву народу. З плином часу поряд із старим розшифровками цього слова як етноніму (фінни — В. С. Міллер, гунни — О. О. Потебня) з'явилися й нові. М. Шехтель, Д. Моравчик та О. В. Соловйов убачають тут книжкове («високого стилю») позначення угорців, Т. Г. Добродомов — «східних половців, що займали терен Подоння та були під егідою Шаруканідів». Див.: *Словарь-справочник «Слова...» Вып. 6. С. 120—122*.

Слово «заднюю» в уривку «преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подълнимъ» історик розуміє як «давнішу». Д. С. Лихачов

пропонує тепер тлумачення, за яким «слово „передню“ має... в пам'ятках XI—XIII ст. лише одне часове значення — „минулу, колишню“; „задню“ ж означало — „останню“, умовно кажучи, — „теперішню“ або „наступну“; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 258.

На думку Грушевського, «мова Святослава» закінчується словами «Туга и тоска сыну Глѣбову!» Більшість дослідників і досі дотримуються тієї ж гадки, але автора вважають боярином (дехто й князем), а не «простим чоловіком». Оригінально вирішує питання про межу «золотого слова» Л. Є. Махновець: «Не можна довести, що тема і зміст „Слова“ не були попередньо так чи інакше продумані Володимиром (Ярославичем, зятем Святослава, за гіпотезою Л. Є. Махновця — автором твору.— С. Р.) разом із Святославом київським.— дуже вже в унісон вони діють і говорять»: *Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 207. Отже, дослідник вбачає тут певне співтворство героя поеми та її творця.

Перша з наведених Грушевським гадок щодо загадкового «папорзи» належить Ф. І. Буслаєву, приймав її й В. М. Перетц, друга — Дубенському О. С. Орлов пропонував читання «паропци» (молодші дружинники). Ю. М. Лотман запропонував читати «поворзці», тобто «лускоподібний ремінець, що прикріплював шлем до підборіддя». Див.: *Словарь-справочник «Слова...»*. 1973. Вып. 4. С. 53—56; 58. З'явилася й зовсім екзотична кон'єктура: «позногти» в значенні «пазури». *Mann R.* „Iron Talons“ in the Igor Tale // *Canadian Slavonic Papers*. 1980. № 22. P. 408—410.

В тлумаченні фрагмента «утрѣ же возни стрикусы» минулі десятиріччя принесли певний прогрес. Стала практично загальноприйнятною елегантна кон'єктура Р. О. Якобсона, оперта на варіант Катерининської копії: «утрѣ же вазни с три кусы», тобто «урвав три шмата талану»: *Якобсон Р. О.* Изучение «Слова»... С. 104. Виправлення Д. С. Лихачова: «Утрѣже вазни, сѣ три кусы отвори врата Нову-граду» з перекладом: «Урвав талану, з трьох спроб відкрив ворота Новгороду». Див.: *Лихачев Д. С.* «Возни стрикусы» в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 18. С. 587. Тут дещо сумнівним лишається значення слова «кус», але його знайшов у близькому контексті Л. Є. Махновець у тексті носія лемківського діалекту: «то нам робите кус встиду» (*Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 222). Запропоноване не так давно Є. Я. Гребневою прочитання «А ранком продзвенів трьома справами» дуже сумнівне. По-перше, неясно, чому цими справами Всеслав прославився саме «ранком»; по-друге, слово «кус» в значенні «справа» зафіксовано все ж таки лише в польській мові. Нарешті, «возни» першовидання в значенні «продзвенів» утворює ще один гапакс у тексті Слова. Див.: *Гребнева Е. Я.* К прочтению темных мест «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 122—128.

У фрагменті «Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ» Грушевський приймає «попр. Міллера: дрѣзѣ». Виправлення це, мабуть, зайве. Найпростіше тлумачення варіанта першовидання запропонував О. В. Творогов: «Цю фразу можна розуміти і як узагальнюючий, приказковий вислів: „Хоча й віща душа в іншому тілі (цебто в тілі деяких людей) ...“»: *Творогов О. В.* Примечания // *Слово о полку Игореве*. Л., 1967. С. 518. У свій час Р. Якобсон та М. Шефтель у праці «The Vseslav Epos» зв'язали цей вираз із вовкулацтвом Всеслава Полоцького та з його народженням з «язвезом», а також знайшли цьому фрагментові паралель у скальдичному визначенні перевертня «aigi ein-hamr»: *Jakobson R. Se-*